

ANNA SZENDI

dr inż.

Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

e-mail: annaszendi@gmail.com

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE, MOKOTÓW I KRÓLIKARNIA JAKO PRZYKŁAD DAWNYCH PODMIEJSKICH ZAŁOŻEŃ OGRODOWYCH KSZTAŁTUJĄCYCH OBECNĄ PRZESTRZEŃ WARSZAWY

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE, MOKÓTOW AND KRÓLIKARNIA AS THE EXAMPLE OF FORMER SUBURBAN GARDEN ASSUMPTIONS SHAPING CURRENT WARSAW SPACE

STRESZCZENIE

W XVIII w. Łazienki Królewskie, Mokotów i Królikarnia, usytuowane były poza Warszawą. W związku z rozbudową stolicy utraciły część zajmowanego obszaru i elementy odpowiadające za harmonijne wkomponowanie w otaczający teren. Porównanie dokumentacji ikonograficznej i kartograficznej z XVIII i XIX w. ze stanem dzisiejszym, pokazuje, które części pierwotnej kompozycji zmieniły swe przeznaczenie. Ogrody te nie tworzą już ciągu połączonych założeń Skarpy Warszawskiej, nadal jednak budują tożsamość miasta.

Słowa kluczowe: historia ogrodów, polskie ogrody krajobrazowe, riding

ABSTRACT

In the 18th century Łazienki, Mokotów and Królikarnia were located outside of Warsaw. Due to the capital's expansion, they lost part of their territory and the elements responsible for harmonious integration with the surroundings. An iconographic and cartographic documentations' comparison with the current state shows, which parts and functions of the composition have been changed. These residences do not create the linked Warsaw Escarpment landscape gardens run, but still build the city identity.

Key words: garden's history, Polish landscape garden, riding

1. WSTĘP

Krytyka ogrodów formalnych, kult przyrody oraz podniesienie rangi pejzażu w malarstwie, wprowadziły nowe trendy w sztuce ogrodowej. Projektanci wzorowali się odtąd na naturze, łącząc kompozycje z otaczającym krajobrazem. Ogrody swobodne zakładano więc w miejscach o wysokich walorach estetycznych i zróżnicowanych warunkach fizjograficznych.

W Polsce dużym zainteresowaniem cieszyły się przedmieścia Warszawy ze względu na piękny krajobraz Doliny Wisły i bliskość stolicy. Powstały tam Łazienki Królewskie, Mokotów i Królikarnia, połączone wówczas przez osie widokowe i system wodny¹. Stanowiły one część większego układu sąsiadujących ze sobą podwarszawskich ogrodów

¹ Alexandr von Treskow, *Plan oblężenia Warszawy: od 27 Lipca do 6 Września 1794 r.*, 1794.

krajobrazowych założonych wzdłuż linii Wisły². W tym kontekście należy je rozpatrywać jako unikatowy przykład tzw. riding, alei do jazdy konnej, budowanej przez piękne widoki³. Rezydencje te po włączeniu w granice Warszawy utraciły część swej powierzchni i elementów wyposażenia. Mimo to, ze względu na ich dawną rangę oraz pełnioną dziś funkcję muzeum (Łazienki Królewskie i Królikarnia), czy też parku miejskiego (Mokotów) stanowią jedną z najpopularniejszych atrakcji stolicy, kreując jej dzisiejszą przestrzeń.

2. STAN BADAŃ

Historia sztuki ogrodowej stała się tematem wielu publikacji naukowych. Wśród jej wybitnych badaczy przytoczyć można nazwiska takie, jak: John Dixon Hunt, Penelope Hobhouse, Gerard Ciołek, Janusz Bogdanowski, Jan Rylke i Longin Majdecki. Natomiast omówione w niniejszym artykule ogrody opisano w pracach Władysława Tatarkiewicza, Marka Kwiatkowskiego, Longina Majdeckiego i innych⁴. Problematyka przestrzeni miejskiej i tożsamości miejsca została poruszona w wielu publikacjach min.: Marty Skiby, Małgorzaty Szatan, a także Marii Porębskiej⁵. O percepcji przestrzeni Warszawy wypowiadał się Bohdan Jałowicki⁶.

3. OPIS BADAŃ

Kwerendy polegały na zebraniu przedstawień Łazienek Królewskich, Mokotowa i Królikarni ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego,

Fundacji Zbiorów im. Ciechanowieckich przy Zamku Królewskim w Warszawie i Biblioteki Narodowej w Warszawie. Dokumentacja ta składa się z kolekcji rycin i widoków datowanych na okres od lat 70. XVIII w. aż do lat 50. XIX w. Zachowane plany okolic Warszawy oraz projekty dały podstawy do konfrontacji z pracami malarzy. Przeprowadzono także studia literaturowe. W trakcie badań terenowych dokonano oceny aktualnej kondycji założeń i ich roli w kształtowaniu przestrzeni Warszawy oraz tożsamości miasta.

4. RYS HISTORYCZNY I UKŁAD KOMPOZYCYJNY

Już w XVIII w. goszczący w Polsce cudzoziemcy w swoich relacjach wymieniali ogrody wśród ważnych atrakcji turystycznych okolic Warszawy. Ze względu na rangę uwagę przyciągały Łazienki Królewskie – parkowo-pałacowy kompleks Stanisława Augusta Poniatowskiego (1732-1798). Po gruntownych zmianach, jakie nastąpiły tam w 1784 r., trzonem kompozycji stały się trzy stawy o nieregularnej linii brzegowej z Pałacem na Wodzie⁷. W różnych częściach ogrodu rozciągającego się od ul. Agrykoli aż do dóbr mokotowskich wznoszono kolejne pawilony.

Przyłączenie skarpy i terenów Ujazdowa oraz powiększenie ogrodu na południowym jego krańcu, gdzie założono staw oraz łąki, umożliwiło wytyczenie dalekich osi widokowych i włączenie do kompozycji elementów tzw. krajobrazu zapożyczonego. Akwarele Zygmunta Vogla i Jana Piotra Norblina pokazują sposób kształtowania tych powiązań i roślinności⁸. Kulisowe zadrzewienia prowadziły wzrok ku kaskadzie, Amfiteatrowi i terenom położonym za Stawem Południowym, w dalszej perspektywie ku pałacom w Mokotowie i Królikarni, a w przeciwnym kierunku do Zamku Ujazdowskiego. Zaczął się kształtować układ o dużo większej skali, na który składały się sąsiadujące ze sobą rezydencje. Prace dotyczyły całego południowego rejonu miasta, gdzie tyczone nowe drogi, przedłużając trakt komunikacyjny (Al. Ujazdowskie, ul. Marszałkowska,

² W gronie tym wymienić należy jeszcze rezydencje: na Książęcym, Na Górce, Na Solcu, Natolin oraz Wilanów.

³ T. Whately, *Observations on modern gardening illustrated by descriptions*, T. Payne, London 1770, s. 156-160.

⁴ Były to m.in. publikacje: M. Kwiatkowski, *Królikarnia*, Warszawa 1971; W. Tatarkiewicz, *Łazienki Warszawskie*, Warszawa 1972; B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736-1816*, [w:] *Studia z historii sztuki*, W. Jaworska, S. Mossakowska, J. Petrusiński red., t. XXII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976; W. Fijałkowski, *Szlakiem warszawskich rezydencji i siedzib królewskich*, Warszawa 1990; E. Kicińska, *Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wielkoprzestrzenne*, Warszawa 1993.

⁵ M. Skiba, *Rozmyte miary przestrzeni miejskiej – w poszukiwaniu piękna*, z. 13, 6-A, 2007, s. 404-408; M. Szatan, *Zanikanie przestrzeni publicznej we współczesnych miastach*, „Palim Pset. Czasopismo socjologiczne”, nr 2, 2012, s. 91-102; M. Porębska, *O potrzebie piękna w przestrzeni publicznej miasta*, „Czasopismo techniczne”, z. 6, R. 107, 3-A, 2010, s. 155-163.

⁶ B. Jałowicki, *Percepcja przestrzeni Warszawy*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 2 (2), 2000, s. 79-100.

⁷ Głównym architektem był Dominik Merlini (1730-1797) współpracujący z Janem Ch. Kamsetzerem (1753-1795), a ogrodem zajmowali się Schneider, Tietz oraz Schuch (1752-1813). J. Bogdanowski, G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978, s. 137.

⁸ Jan P. Norblin, *Widok z pałacu tarasowego na staw południowy z pierwszym Amfiteatrem*, akwarela, 1789; Zygmunt Vogel, *Drugi widok tarasu przed pałacem w Łazienkach*, akwarela, 1795; Zygmunt Vogel, *Widok parku z tarasu przed pałacem w Łazienkach*, akwarela, gwasz, 1796.

ul. Mokotowska)⁹. Powstała również Droga Agrykoli łącząca Łazienki z Al. Ujazdowskimi, a oddzielająca je od gruntów miejskich.

Po śmierci króla Łazienki utraciły część arealu m.in. na rzecz Ogrodu Botanicznego, z północnej części założenia odłączono Ermitaż, a sukcesja naturalna zatarła pierwotną kompozycję roślinną. Dopiero powojenna rewaloryzacja nadała im wygląd zbliżony do tego z przełomu XVIII i XIX w. Wróciło życie kulturalne, a Łazienki stały się siedzibą muzeum. Nie odzyskano już dawnych granic i połączeń widokowych z sąsiadującymi ogrodami, nawet z najbliższym położonym Mokotowem księżnej Izabeli Lubomirskiej (1733-1816).

Od lat 70. XVIII w. na wąskim obszarze pomiędzy dawną drogą z Lublina, a traktem z Wilanowa do Warszawy powstawała rezydencja sentymentalna¹⁰. Było to dwupoziomowe rozwiązanie, regularne w górnej, a swobodne w dolnej części. Przestrzeń pomiędzy pałacem, a obecną ul. Puławską zajął układ formalny, w tym warzywnik¹¹, a od zlokalizowanej tuż za pałacem łąki, aż do dzisiejszej ul. Belwederskiej – kompozycja swobodna o gęstej sieci krętych ścieżek. Pomiary Jana Gawłowskiego (po 1776 r.) i Wacława Chodkiewicza (1782 r.) pokazują jej układ komunikacyjny oraz system wodny, oparty na dwóch stawach o nieregularnej linii brzegowej, połączonych z wyspami za pomocą mostków¹². Do wyposażenia ogrodu należały m.in.: wzniesiony przy Drodze Wilanowskiej Zameczek, obora, ptaszarnia, mleczarnia dla gości, oranżeria, domek ogrodnika i pustelnia¹³. Ponad to: eksedra, chińska altanka, domek dla łabędzi, szałas indyjski, mostki, kaskady, zdroje oraz sarkofag J. J. Rousseau¹⁴.

W latach 90. XVIII w. Mokotów łączyły osie widokowe z Wilanowem, Królikarnią, Zamkiem Ujazdowskim, Belwederem i Łazienkami Królewskimi, co zostało udokumentowane na akwarelach Zygmunta Vogla i Jana Piotra Norblina. Z czasów, gdy właścicielem obiektu został Franciszek Szuster (1845)¹⁵ posiadłość zamykało od strony południowej

ogrodzenie z wysoką bramą. Po parcelacji majątku, sprzedaży i przyłączeniu Mokotowa do Warszawy, od 1916 r. tereny zielone zaczęła wypierać nowa zabudowa. Nie istniało już wówczas połączenie systemów wodnych Łazienek i Mon Coteau¹⁶. Zmieniła się też funkcja założenia, w którym od 2. poł. XIX w. sukcesywnie pojawiły się nowe elementy: restauracja, teatr, estrady dla orkiestr, lunapark oraz kioski.

Do dóbr mokotowskich należał położony wśród jarów i wąwozów Zwierzyniec zwany Królikarnią. Dopiero w latach 80-tych XVIII w. hrabia Karol Tomatis de Valery (1739-1806), wznosił tam pałac projektu Dominika Merliniego¹⁷. Do budynku od strony wschodniej przylegał taras z grotą, z którego rozpościerał się malowniczy widok na Dolinę Wisły. Ukształtowanie terenu wraz z górującym na skarpie pałacem uwiecznił Vogel, pokazując otaczający krajobraz w kierunku wschodnim¹⁸. Ogród został wyposażony w kuchnię, oficyny, browar, cegielnię, karcznię, figarnię, spichlerz, oranżerię, lodownię, łaźnię, cukiernię, trebhauz, szklarnię, stajnię, kurnik, chlew, młyn i stodołę¹⁹. W 1794 r. ucierpiały zabudowania gospodarcze, a pałac spłądowano. W latach 30. i 40. XIX w. rezydencję poddano rewaloryzacji. W pobliżu budynku kuchni od strony podjazdu ustawiono wówczas trzy kamienne, antykizujące rzeźby celowo postarzone, a pochodzące z Arkadii dwa marmurowe lwy przy moście łączącym aleję z podjazdem²⁰.

W 1879 r. Królikarnia spłonęła. Kolejnych zniszczeń dokonała II Wojna Światowa. W trakcie walk zrujnowany został taras z grotą, kuchnia i cenny drzewostan. Decyzja o rewaloryzacji z przeznaczeniem na cele muzealne zapadła w 1948 r., a same prace trwały do 1965 r.²¹

5. WYNIKI

Omówione rezydencje nie prezentują już oryginalnej koncepcji ich twórców. Łazienki (Śródmieście, rejon Ujazdów), są oddzielone od pozostałych obiektów budujących riding Skarpy Warszawskiej. Analiza ikonograficzna wskazuje elementy zieleni, niezgodne z pierwotnie przyjętymi założeniami²².

⁹ E. Kicińska, *op. cit.*, s. 35.

¹⁰ Projektantem był Efraim Schroeger (1727-1783) i Szymonem B. Zug (1733-1807).

¹¹ B. Majewska-Maszkowska, *op. cit.*, s. 174.

¹² Szymon B. Zug i Jan Ch. Szuch, rys. Jan Gawłowski, *Plan ogrodu w Mokotowie zdjęty ok. 1776–1780*. Układ założenia można też prześledzić na planie: F. Johnney, *Plan wsi Mokotów z Królikarnią*, 1810 r.

¹³ J. Kott, S. Lorentz, *op. cit.*, s. 110-111.

¹⁴ L. Majdecki, *Historia...*, *op. cit.*, s. 182.

¹⁵ Szuster nabył posiadłość już po przebudowie dokonanej przez Annę z Tyszkiewiczów Potocką *secundo voto* Dunin-Wąsowiczową (1779-1867), która nadała pałacykowi neogotycki kostium, a całemu założeniu romantyczny styl.

¹⁶ Wynika to z planu Warszawy z 1915 r.

¹⁷ Kolejnymi właścicielami byli Radziwiłłowie, Pusłowscy, następnie Krasińscy, którzy dbali o poszerzanie zbiorów sztuki, tworząc tam ośrodek kulturalny.

¹⁸ Zygmunt Vogel, *Widok Królikarni od strony wjazdu*, akwela, 1791.

¹⁹ P. Jaworski, *Antyk w Królikarni. Architektura i zbiory artystyczne*, *Rocznik Historii Sztuki*, t. 29, 2004, s. 204-205.

²⁰ P. Jaworski, *op. cit.*, s. 204-215.

²¹ T. S. Jaroszewski, *Księga pałaców Warszawy*, Interpress, Warszawa 1985, s. 71.

²² W sposób szczegółowy temat przedstawia publikacja:

Wysokie drzewa za Mostem Sobieskiego zasłoniły oś widokową w kierunku Zamku Ujazdowskiego, a zabudowa mieszkaniowa uniemożliwia odtworzenie tej w kierunku Czerniakowa, Mokotowa i Królikarni. Jak ważne dla całego krajobrazu Skarpy Warszawskiej były powiązania widokowe pomiędzy kolejnymi rezydencjami, a także jaki układ te założenia tworzyły w kontekście riding prezentują obrazy Vogla. Są to dwa ujęcia od północy na Starą Pomarańczarnię przesłoniętą nieco przez naturalnie ukształtowaną wysoką skarpe. Za pierwszym planem, poniżej skarpy, pokazana została obsadzona topolami Droga Agrykoli. Z tego miejsca wjazd do Łazienek prowadził bezpośrednio na niezadrzewiony wówczas obszar przy Pomarańczarni. W dalekim tle namalowany został Belweder oraz Królikarnia.

Obecnie w zajmującym blisko 76 ha założeniu znajdują się cztery ogrody: Ogród Królewski, Ogród Romantyczny, Ogród Modernistyczny i Ogród Chiński. Rezydencję otacza ogrodzenie służące także jako miejsce ekspozycji plakatów. Strefy wejściowe wyznaczają bramy z tablicami informacyjnymi. Zamknięcie szerokich panoram przez zabudowę w większości datowaną na XX w., nie korespondującą z charakterem i stylistyką rezydencji oraz otoczenie jej ogrodzeniem i ruchliwymi ulicami zmniejszyło siłę jej ekspozycji w terenie i obniżyło walory estetyczne. Zabiegi te wpływają na percepcję miejsca jako przestrzeni niegościnniej i uniemożliwiają prowadzenie wzroku widza w głąb ogrodu z perspektywy przechodnia. Mimo to utrzymano w Łazienkach funkcję przestrzeni publicznej z przejawami jej prywatyzacji w postaci usług. Wraz z rozbudową miasta utracono bezpowrotnie charakter podmiejskiej rezydencji harmonijnie połączonej z otaczającym krajobrazem.

Podobnie stało się w przypadku Mon Coteau (Stary Mokotów) zajmującego ok. 18 ha, między ul. Puławską, Dworkową, Promenada, Belwederską, Zajązkowską i Spacerową. Otoczony różnorodną zabudową mieszkaniową, zarówno jednorodziną wolnostojącą, bliźniaczą, jak i wielorodzinną, w tym wielkokondygnacyjną stracił swą rolę w budowaniu tożsamości Warszawy. Nie jest już identyfikowany jako ogród księżnej Lubomirskiej, lecz Park Morskie Oko. Zabytek ten, w przeciwieństwie do Łazienek, nie pojawia się też wśród wskazywanych przez mieszkańców stolicy symboli miasta. To wynik degradacji do roli publicznego terenu rekreacji. Położone wzdłuż ul. Puławskiej Gołębnik i Domek Mauretański są oderwane od całości założenia, a umiejscowione przy parkingu, sąsiadujące

z zabudową modernistyczną tworzą wraz nią przestrzeń stylistycznie i funkcjonalnie chaotyczną. Strefę wejściową zajął pomnik Jana Matejki pochodzący z 1989 r., a zadrzewienia parkowe stały się jego tłem, co w rezultacie stworzyło wrażenie zamknięcia dostępu do parku od strony zachodniej.

W podobnej sytuacji jest Królikarnia (Ksawerów, rejon dzielnicy Mokotów), która utraciła część swojego terytorium na rzecz zabudowy mieszkaniowej Warszawy (obszar osiedla willowego położony na południe od pałacu). Teren rezydencji został ogrodzony, a wejście tworzy reprezentacyjna brama. Zachowały się jednak dalekie osie widokowe prowadzące w kierunku wschodnim niegdyś na Dolinę Wisły, dziś ku ogródkom działkowym i zabudowie jednorodzinnej wolnostojącej. Pałac pełnił niegdyś rolę architektonicznej dominanty, dziś natomiast subdominanty, niedostrzegalny z poziomu ul. Puławskiej, przy której w tej części miasta wzniesiono budynki wielkokondygnacyjne, zarówno mieszkaniowe, jak i biurowe. Obecnie w zabytkowym ogrodzie zajmującym ok. 8 ha powierzchni pomiędzy ul. Puławską, Piaseczyńską i Idzikowskiego istnieje Park Rzeźby im. Xawerego Dunikowskiego, oddział Muzeum Narodowego w Warszawie. Z oryginalnego wyposażenia zachowały się oprócz pałacu, jego dwie oficyny (ul. Puławska).

Analiza dawnych planów Warszawy pokazuje sposób prowadzenia układu komunikacyjnego. Obecna ul. Puławska stała się głównym łącznikiem pomiędzy Łazienkami, Mokotowem, a Królikarnią. W przeszłości pełniła tę funkcję jako Trakt Lubelski obsadzony drzewami w formie szerokiej alei, z której roztaczały się dalekie widoki na krajobraz Doliny Wisły urozmaicony ogrodowo-pałacowymi rezydencjami²³. Pozwoliło to na uzyskanie różnorodności następujących po sobie pięknych scen, co było cechą typową dla riding²⁴. Druga aleja, jaka w przeszłości docierano do Mokotowa i Królikarni od strony wschodniej prowadziła od Rogatek Belwederskich do Wilanowa (obecnie Belwederska i jej kontynuacja). Na wysokości granicy Mokotowa odchodziła od niej pomniejsza aleja do Królikarni. Od tej strony widz mógł oglądać zróżnicowaną rzeźbę terenu Skarpy Warszawskiej, podziwiając ją z dolnej, równinnej części rzecznej doliny (Il. 1)²⁵. Plany te pokazują również, jak w ciągu kolejnych lat został

²³ Wilhelm Kolberg, *Plan Warszawy*, w litografii Herknera, 1846; Wilhelm Ruchacz, *Plan Warszawy*, lit., 1827.

²⁴ T. Whately, *op. cit.*, s. 227-229.

²⁵ Rozplanowanie Łazienek, Mokotowa i Królikarni wraz z układem komunikacyjnym i dokładnie rozrysowaną rzeźbą terenu jest dobrze widoczne na planie z 1856 r.: Kallist Witkowski, *Plan miasta Warszawy i okolic*, lit., 1856.

A. Szendi, Łazienki Królewskie w twórczości Zygmunta Vogla, „Architectus”, nr 3 (39), 2014, s. 23-40.

Il. 1. Kalikst Witkowski, *Plan miasta Warszawy i okolic*, lit., 1856. Źródło: CBN POLONA [<https://polona.pl/item/3744056/0/>]

Ill. 1. Kalikst Witkowski, *Plan of Warsaw and it's surroundings*, lit., 1856. Source: CBN POLONA [<https://polona.pl/item/3744056/0/>]

ograniczony system wodny założeń ogrodowych, szczególnie Mokotowa.

6. WNIOSKI

Historyczne relacje przestrzenne Łazienek, Mokotowa i Królikarni jako połączonych niegdyś rezydencji, których goście spacerowali od jednej do następnej posiadłości, zostały ograniczone w wyniku zmieniających się sposobów użytkowania terenu. Obecnie obiekty te to przegrodzone zabudową enklawy zieleni miejskiej (połączonej jedynie zielenią towarzyszącą przy ciągach komunikacyjnych) o ograniczonej ekspozycji widokowej stanowiące element krajobrazu zurbanizowanego. Położenie ogrodów przy ważnych ruchliwych drogach sprawiło, że ich strefy wejściowe ograniczają się co najwyżej do reprezentacyjnych bram na granicy założenia z chodnikiem, stąd też punkty te nie pełnią typowej dla siebie funkcji przestrzeni społecznej, przesuniętej w konsekwencji do wnętrza rezydencji. Perspektywy widokowe dalej wyznaczają aleje (ul. Puławska i Belwederska).

O podtrzymaniu roli w budowaniu tożsamości miasta zdecydowało zachowanie głównych rozpoznawalnych w pamięci mieszkańców historycznych elementów architektonicznych²⁶, z wyłączeniem Mokotowa Lubomirskiej. Łazienki Królewskie, mimo przemian kompozycyjnych i terytorialnych, są wciąż wymieniane w badaniach ankietowych jako jeden z głównych architektonicznych symboli miasta²⁷. Z tych trzech rezydencji, z których dwie w prze-

szłości traktowane były jako przestrzeń otwarta dla publiczności, jeden tylko Mokotów dawniej o charakterze ściśle prywatnym, stał się dziś nieogrodzonym dostępnym bezpłatnie i całodobowo terenem publicznym. On też zachował się w najmniejszym stopniu pod względem utrzymania cech koncepcji oryginalnej. Sytuacja ta podyktowana jest m.in. faktem, że Łazienki i Królikarnia już wcześniej w pewnym sensie pełniły funkcje muzealne (Łazienki stanisławowskie – projekt muzeum rzeźb na wolnym powietrzu; Królikarnia – miejsce spotkań kulturalnych i przechowywania zbiorów sztuki), kontynuowaną sensu stricto do dziś. Z tego względu te dwa założenia stanowią aktualnie tereny zieleni o ograniczonym dostępie i specjalnym przeznaczeniu.

7. POSUMOWANIE

Łazienki, Mokotów i Królikarnia to ważny element krajobrazu kulturowego Skarpy Warszawskiej. Sposób kształtowania tej przestrzeni w XVIII i XIX w. zdecydował o postrzeganiu jej tożsamości przez przyzmat ponad 200. letniej historii. Do dziś jest to obszar współtworzący przestrzeń miasta, często odwiedzany przez miejscowych i turystów, których przyciąga rekreacyjna funkcja i wartości estetyczne. Niewielu ma jednak świadomość unikatowości Skarpy Warszawskiej, jaką w tym ujęciu traktować należy całościowo. Zachowanie tego kompleksu w dobrym stanie i prowadzenie odpowiedzialnej konserwacji wymaga spójnego podejścia do obszaru sąsiadujących ze sobą zabytków sztuki ogrodowej.

²⁶ M. Skiba, *op. cit.*, s. 405.

²⁷ B. Jałowicki, *op. cit.*, s. 87-91.

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE, MOKÓTÓW AND KRÓLIKARNIA AS THE EXAMPLE OF FORMER SUBURBAN GARDEN ASSUMPTIONS SHAPING CURRENT WARSAW SPACE

1. INTRODUCTION

Formal gardens's criticism, the cult of nature and the landscape's upgrading in painting, introduced new trends in garden art. Designers modeled on nature, combining the compositions with the surrounding landscape. Landscape gardens were founded in aesthetic areas and varied physiographic conditions.

In Poland, the most popular ones were the Warsaw suburbs because of the beautiful landscape of the Vistula Valley and capital's neighborhood. There arose the Royal Baths, Mokotów and Królikarnia, then joined by the view axes and water system¹. They were part of a larger system of neighboring suburban landscape gardens established along the Vistula River². In this context, it should be considered as unique example of the riding, the alley built by the beautiful views³. These residences after turning the Warsaw boundaries lost part of it's surface and equipment. Nevertheless, due to their former rank and the performed today as a museum (Royal Baths and Królikarnia), or the city park (Mokotów) are one of the most popular capital's attractions, creating the Warsaw space.

2. STAN BADAŃ

The history of gardens' art has been the subject of many scientific publications. Among its outstanding researchers we can mention names such as: John Dixon Hunt, Penelope Hobhouse, or Gerard Ciolek, Janusz Bogdanowski, Jan Rylke and Longin Majdecki. On the other hand discussed in this article gardens have been described in the works of Władysław Tatarkiewicz, Marek Kwiatkowski, Longin Majdecki and others⁴. The issue of urban space and

identity of the place has been raised in several papers including written by Marta Skiba and Maria Porębska⁵. The Warsaw space perception was described by Bohdan Jałowiecki⁶.

3. THE RESEARCH DESCRIPTION

The queries were based on collecting paintings and drawings presenting Łazienki, Mokotów and Królikarnia gathered by the National Museum in Warsaw, the Print Room Warsaw University Library Collection, the Ciechanowiecki Foundation at the Royal Castle in Warsaw and the National Library in Warsaw. We should also mention a large number of Warsaw area plans and project giving rise to confrontation with the painters' works. This documentation is dated back to the period from the 70s of the 18th century until the 50s of the 19th century. There were also conducted a literature studies as well as the assessment of the gardens' condition and their role in the current Warsaw space and the city identity.

4. HISTORICAL NOTE AND COMPOSITION

As early as in the 18th century foreigners hosting in Poland in their relations mentioned the gardens among the main tourist attractions available near Warsaw. Because of their rank and location Łazienki residence was willingly visited as the park and palace complex of Stanisław August Poniatowski (1732-1798)⁷. After an extensive changes that were made in 1784, the main part of the composition became three ponds with irregular shoreline with the Palace on the Water. In different garden's parts extending

¹ Alexandr von Treskow, *Plan oblężenia Warszawy : od 27 Lipca do 6 Września 1794 r.*, 1794.

² Among others: Na Książęcem, Na Górze, Na Solcu, Natolin and Wilanów.

³ T. Whately, *Observations on modern gardening illustrated by descriptions*, T.Payne, London 1770, p. 156-160.

⁴ Among others: M. Kwiatkowski, *Królikarnia*, Warsaw 1971; W. Tatarkiewicz, *Łazienki Warszawskie*, Warsaw 1972; B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736-1816*, [in:] *Studia z historii sztuki*, W. Jaworska, S. Mossakowska, J. Petrusiński red., v. XXII, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdansk 1976; W. Fijałkowski, *Szlakiem warszawskich*

rezydencji i siedzib królewskich, Warsaw 1990; E. Kicińska, *Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wielkoprzestrzenne*, Warsaw 1993.

⁵ M. Skiba, *Rozmyte miary przestrzeni miejskiej – w poszukiwaniu piękna*, no. 13, 6-A, 2007, p. 404-408; M. Porębska, *O potrzebie piękna w przestrzeni publicznej miasta*, „Czasopismo techniczne”, no. 6, Y. 107, 3-A, 2010, p. 155-163.

⁶ B. Jałowiecki, *Percepcja przestrzeni Warszawy*, „Studia Regionalne i Lokalne”, no 2 (2), 2000, p. 79-100.

⁷ The main architekt was Dominik Merlini (1730-1797) cooperating with Jan Ch. Kamsetzer (1753-1795), and the gardening work was Schneider, Tietz and Schuch (1752-1813). J. Bogdanowski, G. Ciolek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978, p. 137.

from Agricola Street to the Mokotów lands, over the next years were built pavilions.

Attaching the land occupied by the Ujazdów and garden southern end's enlargement where a pond and meadows were founded, allowed for the delineation distant viewing axis and the inclusion of the borrowed landscape elements to the composition. Vogel's and Norblin's watercolors show the development of these links and vegetation layout⁸. Splitter woodlots led the view to a cascade, amphitheater and sites located behind the Southern Pond, with a view to palaces in Mokotów and Królikarnia, in the opposite direction to the Ujazdowski Castle. It began to develop to a system with a much larger scale, consisted of neighboring residences. The work focused on the whole southern city area, where the new roads were poled, extending south traffic route (Ujazdowskie Avenue, Marszałkowska Street, Mokotowska Street)⁹. It was also created the Agricola Road connecting Łazienki with Ujazdowskie Avenue, currently separating the royal residence from the municipal land.

After the king's death Łazienki lost a part of its acreage, among others, for the Botanical Garden, on the northern part of the assumption was disconnected the area with the Hermitage and natural succession erased the original plant composition. The restoration after the Second World War brought them look similar to the conception from the turn of late 18th and 19th centuries. The cultural life also came back, and the residence became the seat of the museum. However, it has not already recovered their former boundaries and links viewpoints of neighboring garden, even with the nearest Mokotów of Princess Isabella Lubomirska (1733–1816).

Since the 70s of the 18th century on the narrow area between the old road from Lublin, and the road from Wilanów to Warsaw it was created a suburban residence surrounded by a sentimental composition¹⁰. A combination of more traditional regular solution near the palace with modern lower landscape part.

The area between the palace and the current Puławska Street took formal arrangement, including

a vegetable garden¹¹. From the meadows located just behind the palace, to today's Belwederska Street, was founded the irregular composition. It is presented by Jan Gawłowski (after 1776) and Waclaw Chodkiewicz (1782) measurements marking the communication and the water system in Mokotów based on two ponds with irregular shoreline, combined with the islands by bridges¹². In the garden were also built the Little Castle along the Wilanowska Road, the barn located nearby, an aviary, dairy for guests, orangery, the gardener's house and hermitage¹³. Moreover: Exedra, Chinese arbor, cottage for the swans, Indian hut, bridges, waterfalls and Rousseau's sarcophagus¹⁴.

In the 90s of the 18th century Mokotów had a viewing connection with Wilanów, Królikarnia, the Ujazdowski Castle, the Belvedere and Łazienki, which has been documented in watercolors by Zygmunt Vogel and Jean-Pierre Norblin. From the time when the object owned Franciszek Shuster (1845)¹⁵ the property on the south side was shutted by the fence with a high gate. After parceling the property into parts, selling them and joining Mokotów to Warsaw, since 1916 its green area started to be replaced by new buildings. The combination of Łazienki and Mokotów water systems was destroyed¹⁶. The Mokotów functional programme was also changed, in which there appeared: restaurant, theater, stage for bands, amusement park etc.

In the estate of Mokotow once belonged emptied area called Królikarnia, located among picturesque ravines and gorges. It was in the 80s of the 18th century, when the owner, Count Charles de Valery Tomatis (1739-1806), built there a palace designed by Dominik Merlini¹⁷. To this building on the east side adhered a terrace with a grotto, from which stretched picturesque views of the Vistula Valley. Terrain with towering palace showed on a picture by Vogel, presents the eastern surrounding landscape¹⁸. The gar-

⁸ Jan Piotr Norblin, *Widok z palacu tarasowego na staw południowy z pierwszym Amfiteatrem*, watercolour, 1789; Zygmunt Vogel, *Drugi widok tarasu przed palacem w Łazienkach*, watercolour, 1795; Zygmunt Vogel, *Widok parku z tarasu przed palacem w Łazienkach*, watercolour, gouache, 1796.

⁹ E. Kicińska, *op. cit.*, p. 35.

¹⁰ The main architects were Efraim Schroeger (1727-1783) and Szymon Bogumił Zug (1733-1807).

¹¹ B. Majewska-Maszkowska, *op. cit.*, p. 174.

¹² Szymon Bogumił Zug and Jan Chrystian Szuch, draw. Jan Gawłowski, *Plan ogrodu w Mokotowie zdjęty ok. 1776–1780*. See also historical plan by: F. Johnney, *Plan wsi Mokotów z Królikarnią*, 1810.

¹³ J. Kott, S. Lorentz, *op. cit.*, p. 110-111.

¹⁴ L. Majdecki, *Historia...*, *op. cit.*, p. 182.

¹⁵ Szuster bought this residence after the renovation ordered by Anna Potocka Dunin-Wąsowiczowa (1779-1867), which gave it the neo-Gothic costume, and the whole garden romantic style.

¹⁶ It is shown at the Warsaw plan dated on 1915.

¹⁷ The next owners of Królikarnia became Radziwiłł, Pusłowsky and Krasieńscy families, who cared about expanding art collections gathered in the palace, so that strengthened the cultural center rank.

¹⁸ Zygmunt Vogel, *Widok Królikarni od strony wjazdu*, water-

den was equipped with a kitchen, outbuildings, a brewery, a brickyard, a tavern, a granary, a conservatory, the freezer, steam, patisserie, trebhauz, greenhouse, stables, barn, pigsty, a mill and barn¹⁹. In 1794 the outbuildings were destroyed, and the palace was plundered. In the 30s and 40s of the 19th century mansion was reevaluated. Near the kitchen building from the driveway were set three stone sculptures made look old and two marble lions deriving from Arcadia were set at the bridge connecting alley with driveway²⁰.

In 1879 Królikarnia burned. Subsequent damage has made World War II. During the fighting was ruined terrace with a grotto, a kitchen and a valuable stand. The decision to reevaluation to be used for museum purposes was made in 1948. The works lasted until 1965²¹.

5. RESULTS

Described assumptions do not present the original concept of their creators. Łazienki (Śródmieście, Ujazdów district), are separated from other objects building riding of Warsaw Escarpment. Analysis of this foundation's pictures indicate the elements of greenery, contrary to the original assumptions²². Tall trees near the Sobieski Bridge covered the viewing axis in the direction to the Ujazdowski Castle, so the Warsaw building towards Czerniaków, Mokotów and Królikarnia. How important in the entire landscape of Warsaw Escarpment were links between residences, as well as how these assumptions created the system in the context of the riding show Vogel's drawings. These are two shots from the north, in the direction to the Old Orangery partially obscured by naturally formed high embankment. Right behind the foreground, below the escarpment, is shown lined with poplars (*Populus*) Agricola Road. From there, the entrance to the Łazienki led directly to trees free area near the Orangery. In the distant background was painted Belvedere Palace and Królikarnia.

Currently the residence covers nearly 76 hectares, where are located four gardens: Royal Garden, Romantic Garden, Modern Garden and Chinese

Garden. The Estate issurrounded by a fence serving as a place of posters' exhibition. Entrance zone are defined by gates with information boards. Closing the wide panoramas by the development mostly dated back to the 20th century, not corresponding with mansion's character and style and surrounding by fence and busy streets reduced the strength of it's exposure in the area and decreased aesthetic value. It influences the perception of space as an area inhospitable and prevents the carrying out of the viewer's sight into the garden from the passer perspective. Although Łazienki maintained the public space function with the forms of private services. With the expansion of the city the nature of suburban residence harmoniously combined with the surrounding landscape was lost.

The same happened to Mon Coteau (Stary Mokotów) occupying approx 18 hectares, between Puławska, Dworkowa, Promenade, Belwederska, Zajączkowska and Spacerowa Streets. Surrounded by a diverse residential development, both detached one-family, semi-detached and multi-family houses, including multi-storey buildings lost his role in creating the Warsaw identity. It is no longer identified as a Princess Lubomirska's garden, but the Morskie Oko Park. This monument, unlike the Łazienki, do not appears among the city symbols pointed by the capital's residents. This is the result of degradation to the role of public recreation land. Located along the Puławska Street Dovecote and Moorish Cottage are detached from the whole premise and located near the parking and modern buildings in stylistically and functionally chaotic space. The entrance zone took the Jan Matejko Statue dated back to 1989. The park woodlands became it's background, which created the impression of closed access to the park from the west.

In a similar situation is Królikarnia (Ksawerów, Mokotów district), which lost part of it's territory to residential development (area located to the south from the palace). The residence has been fenced and the entrance creates a presentable gate. Distant view axes leading east once on the Vistula Valley today to allotment and detached houses survived. The palace, once dominant, today is a subdominant, unnoticeable from the Puławska Street, along which were erected multi-storey buildings, both residential and office block. Beyond the palace form the original equipment preserved two annexes (ul. Puławska). Currently, the historic garden occupying approx 8 hectares between Puławska, Piaseczyńska and Idzikowskiego Street there holds the Xawery Dunikowski Sculpture Park, a branch of the Warsaw National Museum.

colour, 1791.

¹⁹ P. Jaworski, *Antyk w Królikarni. Architektura i zbiory artystyczne*, Rocznik Historii Sztuki, v. 29, 2004, p. 204-205.

²⁰ P. Jaworski, *op. cit.*, s. 204-215.

²¹ T. S. Jaroszewski, *Księga pałaców Warszawy*, Interpress, Warsaw 1985, p. 71.

²² This topic is presented in the article: A. Szendi, Łazienki Królewskie w twórczości Zygmunta Vogla, „Architectus”, no. 3 (39), 2014, p. 23-40.

Analysing the old Warsaw plans and its surroundings we can trace the way of paving the communication system. Current Puławska Street, which became the main link between Łazienki, Mokotów and Królikarnia in the past as Lubelski Route planted with trees in the form of a broad avenue led the sight to a distant views of the Vistula River Valley with landscape residences²³. It allowed for the diversity of scenes, creating a succession of beautiful views, which was a typical feature of riding²⁴. The second avenue, which in the past let for taking a ride to admire Mokotów and Królikarnia from the east was the road known as an Belwederska Road. It further led to Wilanów. At the height of the Mokotów border it joint the alley in the direction to Królikarnia. From this site the viewer could watch the varied terrain of Warsaw Escarpment, admiring it from the lower part of the river valley (Ill. 1)²⁵. These plans also show how the water system of these gardens has been limited over the years, particularly the Mokotów ones.

6. CONCLUSION

Historical spatial relations between Łazienki, Mokotów and Królikarnia as connected residences, where guests walked from one to the next property, have been reduced as a result of changing land use manner. Currently, these objects are city greenery enclave separated by buildings (combined only by traffic artery alleys) with limited viewing exposure as part of the urban landscape. Gardens's location at major busy roads made their entrance areas limited to (in the best case) representative gates at the assumptions' border, so these points do not play a social space role, typical for them, consequently shifted to the residence's interior. The avenues (Puławska and Belwederska Streets) still define the viewing prospects.

The role in building the city identity was sustained by preserving the major historical architectural elements recognizable in the inhabitants' memory, apart from Lubomirska's Mokotów²⁶. Łazienki, in spite of composition and territorial transformations, still is being pointed in the questionnaire as one of main architectural city symbols²⁷. From these three

residences, from which two in the past were treated as the semi-public space opened for the audience, only Mokotów private in the past, happened today not-enclosed available for everyone free of charge and 24 hour per day. It is also Mokotów the worst preserved in terms of keeping original concept features. This situation is caused by the fact, that Łazienki and Królikarnia have already been playing museum role (Łazienki in the king Poniatoński times – project of the museum in the open air; Królikarnia – cultural meeting and art collections place), continued till now. For this reason, these two foundations are currently green areas with limited access of special purpose.

7. SUMMARY

Royal Baths, Mokotów and Królikarnia are an important part of the cultural landscape of the Warsaw Escarpment. This space forming method in the 18th and 19th century decided about the perception of this place identity through the prism of its over two hundred years history. To this day, this is the city area, frequented by both Warsaw residents and tourists, attracted by the recreational function and aesthetic value. However, few are aware the importance and uniqueness of the Warsaw Escarpment, which in this context should be treated as a whole. The preservation of this complex in good condition and carried out responsibly maintenance requires a coherent approach to an area adjacent monuments of garden art.

LITERATURA

1. Bogdanowski J., Ciołek G., 1978, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa,
2. Jałowiecki B., Percepcja przestrzeni Warszawy, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2000, nr 2 (2), Warszawa, s. 79-100,
3. Jaroszewski T. S., 1985, *Księga pałaców Warszawy*, Interpress, Warszawa,
4. Jaworski P., Antyk w Królikarni. Architektura i zbiory artystyczne, *Rocznik Historii Sztuki*, 2004, t. 29, Warszawa, s. 203-239.
5. Kicińska E., 1993, *Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wieloprzestrzenne*, ZO-iKZPO, Warszawa,
6. Kott J., Lorentz S., 1955, *Warszawa wieku Oświecenia*, PIW, Warszawa,
7. Majdecki L., 2008, *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, PWN, Warszawa,
8. Majewska-Maszkowska B., 1976, Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736-1816, w: *Studia z historii sztuki, t. XXII*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, „Ossolineum”, 1976,
9. Porębska M., O potrzebie piękna w przestrzeni publicznej miasta, *Czasopismo techniczne*, 2010, z. 6, R. 107, 3-A, Kraków, s. 155-163.

²³ Wilhelm Kolberg, *Plan Warszawy*, w litografii Herknera, 1846; Wilhelm Ruchacz, *Plan Warszawy*, lit., 1827.

²⁴ T. Whately, *op. cit.*, p. 227-229.

²⁵ The layout of Łazienki, Mokotów and Królikarnia with the communication system and carefully sketched relief is visible on the plan dated on 1856: Kalikst Witkowski, *Plan miasta Warszawy i okolic*, lit., 1856.

²⁶ M. Skiba, *op. cit.*, p. 405.

²⁷ B. Jałowiecki, *op. cit.*, s. 87-91.

10. Skiba M., Rozmyte miary przestrzeni miejskiej – w poszukiwaniu piękna, *Czasopismo techniczne*, 2007, z. 13, 6-A, Kraków, s. 404-408.
11. Skrzetuski K., Mokotów, 1774, *Zabawy przyjemne i pożyteczne*, t. 9, cz. 1, Nakładem Michała Gröla J. K. Mci Kommissarza y Bibliopole, Warszawa,
12. Szatan M., Zanikanie przestrzeni publicznej we współczesnych miastach, *Palim Pset. Czasopismo socjologiczne*, 2012, nr 2, Kraków, s. 91-102.
13. Whately T., 1770, *Observations on modern gardening illustrated by descriptions*, T.Payne, London,